

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР СТВОРЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ

В даній статті розкривається культура як особливий рівень соціального простору, в якому формується кожне окреме суспільство. Культура трансформує історичний досвід в цінності життя, мистецтва, соціальних значень, людських якостей тощо. Підкреслюється, що правова культура сприяє значному впливу на освіту, утвердження, збереження та трансляцію правових цінностей.

Ключові слова: культура, цивілізація, правова культура, правові цінності, простір, правовий простір.

В данной статье раскрывается культура как особенный уровень социального пространства, в котором формируется каждое отдельное общество. Культура трансформирует исторический опыт в ценности жизни, творчества, социальных значений, человеческих качеств и т. д. Подчеркивается, что правовая культура оказывает значительное влияние на образование, утверждение, сохранение и трансляцию правовых ценностей.

Ключевые слова: культура, цивилизация, правовая культура, правовые ценности, правовое пространство.

A culture as a special level of a social space in which every separate society is formed opens up in this article. A culture transforms historical experience into the values of life, creativity, social values, human qualities and etc. Here's been emphasized that legal culture has considerable impact on education, strengthening, saving and translation of legal values.

Key words: culture, civilization, legal culture, legal values, legal space.

Складність людського існування полягає в тому, що воно відбувається одночасно у багатьох вимірах: у природному (вітальному), соціумному, культурному, політичному, правовому та ін. Природно-органічне існування поєднується із соціальним, тобто життям в економічній, політичній, правовій, релігійній, науковій та інших суспільних сферах, і життям духовним, що є втіленням культури¹.

Культура є особливим рівнем соціального простору і створює поле і спосіб спілкування, в якому формується кожне окреме суспільство зі своєю власною внутрішньою структурою, яка відрізняє його від інших суспільств. Протягом усього життя людина живе в світі культури, через яку вона формується і засвоює принципи побудови навколишнього світу та знаходить своє місце в ньому².

Немає жодної людини, зазначає В. А. Бачинін³, яка б існувала в одній сфері і була б абсолютно чужа іншій. Кожна людина одночасно перебуває всередині цивілізації і культури, у просторі єдиного нормативно-ціннісного континууму.

Цивілізація, зазначає В. В. Шишко⁴, виникає на певному ступені розвитку культури і є похідною від неї. Цивілізація – це певна сукупність умов існування – «вимог часу» до індивіда, суспільства і до культури в цілому, які зумовлюються рівнем розвитку культури. Цивілізація визначає напрями руху культури, певні критерії та нормативи, за якими можна судити про той чи інший рівень «цивілізованості суспільства».

Перебіг життя, його динаміка і розташування, статика в різних цивілізаціях є різною. Це визначає характер стосунків як всередині соціуму, так і за його межами. Зіткнення різних цивілізацій, які існують не лише в різному просторі географічному, а й в духовному, культурному, економічному, політичному та правовому просторі, а також у різних часових вимірах, призводить до соціальних і політичних конфліктів.

Те, що в одному світі, в одному просторі вважається природним, законним, гідним політичного, ідеологічного, релігійного, морального і навіть естетичного схвалення, в іншому світі сприймається як протиприродне, незаконне, безбожне та гідне осуду⁵.

Сьогодення пов'язує в єдиний соціально-духовний вузол культуру (цінності життя), історію (долю народу) і націю (історичну особистість народу). Культура трансформує історичний досвід у цінності життя, творчості, духу, соціальних значень, ідеалів, ієрархії людських якостей, формування світу людини за вимірами блага, правди, краси.

Ціннісним змістом пронизане все людське життя. Цінності – це серцевина світогляду людини, певний ідеал особистості, міра значущості речей, явищ, подій⁶. Поняття «цінність» завжди трактувалося наукою як усталене уявлення про те, що є святим для людини, тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Цінності дозволяють «пов'язати різні часові модули (минуле, теперішнє, майбутнє); визначити системи пріоритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі...»⁷.

Нині існує велика кількість наукових дефініцій культури. Однак усе це розмаїття можна звести до чотирьох основних визначень: культура – це: творчі здібності людини; творча діяльність людини, спеціальні зусилля людей, у результаті яких їхні здібності і таланти перетворюються в об'єктивні матеріальні і духовні цінності; сукупність створених людиною цінностей; процес духовного збагачення людини, динаміка перетворення існуючих цінностей в її духовне надбання, творчі сили і здібності⁸.

Культура утворює соціальний контекст суспільства як соціальної системи, який характеризує цінності суспільства і людської особистості як явищ природної та соціальної реальності, що виявляють себе як певні культурно-історичні утворення як на рівні людини, так і на рівні суспільства. Вони обумовлюються загальним розвитком цілого, тобто всієї соціальної системи, складовими якої вони є, і, в той же час, взаємно підтримують і визначають одне одного. У сукупності це становить людську історію – у певному розумінні,

досвід освоєння людського буття, зв'язок минулого, сучасного і майбутнього тощо⁹.

Німецький філософ Й. Гердер відзначав: «Немає нічого менш визначеного, ніж слово «культура», і немає нічого більш оманливого, ніж застосовувати її до цілих століть і народів. Як мало культурних людей у культурному народі! І в яких рисах потрібно відшукувати культурність?»¹⁰.

Тільки людина з належною культурою, в тому числі соціальною, пише О. М. Костенко¹¹, може бути справедливою, гуманною, чесною, благородною, конкурентоспроможною і володіти всіма іншими достоїнствами справжньої, тобто «природної», людини.

Саме через культуру людина «приходить до себе», розпізнає (самопізнає) себе як істоту, відмінну від всього іншого природного світу, як таку, яка перетворює цей світ, робить його частиною «свого світу» як світу культури. Саме через культуру вона досягає (й проникається розумінням унікальності) стану свободи, в якому її природа набуває дійсності «людської» визначеності. Саме через культуру людина усвідомлює межі і безмежжя свого стосунку до світу, марність і велич своїх творчих здібностей щодо його перетворення і, зрештою, своє власне духовно-тілесне єство, спрямоване у вічність¹².

Однією з найголовніших, провідних потреб людини як соціальної істоти є потреба в самовиявленні, самореалізації та самоствердженні, яка може задовольнятися лише в контексті суспільних зв'язків, відношень, у тому числі й у процесі правової діяльності. Відомо, що суспільні відносини – необхідна умова виникнення в людині складової системи потреб, мотивів, цілей життєдіяльності, її домагань, очікувань, прагнень і багатьох інших системних утверджень, що загалом забезпечують людині можливість стати особистістю.

Саме культура, зазначає Н. М. Оніщенко¹³, стала сферою самореалізації, саморозвитку, самосвідомості людини. Культура характеризує людину як істоту духовну, що здіймається над обмеженістю матеріально-заземленого буття. Людина як уособлення духовної унікальності усвідомлює свою причетність до універсальних засад буття. Людина культурна, або духовна, – це людський індивід, якому притаманні такі високі почуття, як відповідальність за гармонійність буття, моральна та метафізична інтуїція, здатність до сприйняття корисного для свого суспільства (зокрема права) тощо. Такі люди прагнуть Краси, Істини, Справедливості, Гармонії, Порядку та Злагоди.

Цілком очевидно, наголошує В. Брюггер¹⁴, що розвиток індивіда, спільноти чи людства в цілому ґрунтується на культурі. Культура, як прийнято вважати, – це друге єство людини. Це твердження засвідчує факт звільнення людини від суворої біологічної залежності. Часткове звільнення від визначальної сили інстинктів започатковує нову залежність. Соціальні норми та культурні концепції мають розроблятися людством в усіх сферах життя для того, щоб визначити спосіб дій та відповідні їм поняття як ідентичні у будь-якому контексті. У цьому процесі культури формують свою особливість (ідентичність), а індивіди – свою особистість. Люди, через невизначеність своїх природних нахилів, мають розвинути соціальні та культурні програми щодо того, чого вони хочуть досягти і чого уникнути. Кожна культура має розробити загальні догоровкази щодо того, що є добром, а що злом, що є чесністю, а що нечесністю.

Отже, культура – це внутрішній духовний стан суспільства, який становить діалектичну єдність суспільних процесів створення соціальних цінностей (норм, знакових систем) тощо та освоєння історичного досвіду, що дозволяє, у свою чергу, якнайповніше сприяти процесові перетворення багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості, виявленню і подальшому розвитку суспільних можливостей самої людини.

Культура функціонує у формах, які припускають особистісне розкриття. Тому культурно-історичний процес репрезентує неповторні риси як індивідуального буття людини, так і історичної особистості людських спільностей (соціальних груп, етносів, націй). Загальнолюдська культура існує тільки як загальнозначущий аспект національних (або етнічних) культур, а вони конститууються як ціннісно-нормативний прояв долі народу, його власної життєвої траєкторії в універсумі історії.

Середовище права становить сукупність факторів і умов, які надають праву характер соціальної реальності. Це, з одного боку, сукупність умов, факторів, обставин, форм життєдіяльності, в яких діє право, а, з іншого боку, – це здійснення всієї сукупності форм і змісту чинного права у просторі, в часі, в соціальному русі. Воно характеризується різномайттям правового життя як в історичному, так і в географічному розвитку, в індивідуальній неповторності та в універсальності. Середовище права – це те соціальне в праві, що найрельєфніше характеризує право як сферу суспільного регулювання життя людей, соціальних груп, корпорацій, народів, цивілізацій, суспільства в цілому¹⁵.

Право, зазначає О. Ф. Скакун¹⁶, розвивається разом із суспільством і є феноменом культури, який втілює у своєму змісті культурно-етнічні особливості правового життя суспільства. Зрозуміти право кожного народу неможливо поза його культурно-історичним розвитком. Оскільки право формується не державою, а суспільством, етнічні особливості народу, що складає державу, знаходять відображення в праві. Можна сказати, що право має етнокультурний зміст. Етнокультурний зміст права залежить від етнокультурного простору, часу його осмислення і рівня правосвідомості осіб, які його створюють і трактують (інтерпретують).

Право є цінним, оскільки здатне внаслідок своїх змістовних і формальних властивостей задовольнити потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів тощо. Цінність права є похідною від більш загальних людських цінностей. Право закріплює і охороняє численні цінності суспільного життя – свободу, справедливість, життя, здоров'я, гідність, матеріальний добробут, здорове довкілля, працю, сім'ю тощо. Ці цінності не тільки становлять зміст і сутність права, а й служать його метою, цілями окремих правових норм і правових інститутів¹⁷.

В. С. Нерсесянц¹⁸ вважає, що право виступає як найвища соціальна цінність, але тільки тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб'єктів соціального спілкування. У правовій державі народ, з одного боку, і держава – з іншого, приймають на себе зобов'язання дотримувалась права.

На думку О. Ф. Скакун¹⁹, під цінністю права розуміється його здатність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально спра-

ведливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян і їх об'єднань. Цінність права слід сприймати як шкалу виміру самого права, оскільки цінність – це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою.

Основними проявами цінності права є соціальні, інструментальні (службові) та особистісні цінності. Через особистісну і соціальну цінність виражається власна цінність права, формуються правові цінності. Як і цінності в праві, тобто цінності, створювані і забезпечувані правом, правові цінності (права людини, демократія, свобода, рівність, поділ влади, місцеве самоврядування тощо) входять до арсеналу загальнолюдських цінностей, що виробляються поколіннями людей протягом історії.

Право є невід'ємним та багатоаспектним явищем соціокультурної реальності. Виступаючи в ролі феномену цивілізації, елементу культури, міри свободи й справедливості, право характеризується як мета по відношенню до суспільства, набуває міцного соціального значення²⁰. Отже, встановлюючи форму і спосіб життєдіяльності суспільства, право набуває соціальної цінності.

Жити й чинити по праву, зазначає С. С. Алексєєв²¹, – це не лише вловлювати правову суть життєвих ситуацій, виконувати відповідні юридичні рішення, дотримуватись їх, спиратися на відповідні норми тощо, але й у цьому зв'язку – діяти соціально й духовно виправдано, щоб у житті людей панувала правда, справедливість, вищі моральні засади.

«Саме через право втілюється головне, що закладене у призначенні культури, – потенціал накопичених духовних багатств, покликаних і здатних охоронити і захистити людину від неблаганних деномічних сил природи і суспільства»²².

Отже, право є необхідною складовою культури як способу людського життя. Як засіб утвердження в суспільстві всезагального стійкого порядку право не просто протистоїть сваволі, беззаконню, не просто є їх антиподом, а виступає саме такою силою, яка проти них активно бореться. Право протистоїть також тоталітарному підкоренню, включаючи необхідну свободу вибору та відповідальність за свої дії. Як інструмент воно має настільки високу цінність, що рівень його розвитку можна розглядати як показник соціального прогресу взагалі. Можна стверджувати, що стан права є опосередкованим показником розвитку культури.

Розвиток права з найдавніших часів до сьогодні обумовив виникнення в правовій теорії і практиці категорії «правова культура». Вона є одним з найважливіших інструментів суспільних перетворень, поєднуючи соціальні ідеали, тобто кінцеві результати поступового морального самовдосконалення суспільства, і практику його розвитку, моральні й правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності та правопорядку.

Людству в цілому і кожному народу зокрема, зазначає І. В. Яковюк²³, необхідна морально-ціннісна, правова система координат. Наповнюючи суспільне буття і свідомість, правові цінності слугують джерелом, «контрольними еталонами» мотивації вчинків людей. Охоплюючи всі сфери суспільного життя, система цінностей і відповідних їй принципів засновується на історич-

ному досвіді людства. Безумовно, цінності здатні змінюватися, а інколи – й радикально. Зміни історичних умов позначаються на стані правової культури. На етапі переходу від однієї моделі державності до іншої спостерігається, з одного боку, нищівна критика попередньої системи цінностей, а з іншого – формування нових цінностей і принципів. Не заперечуючи цієї закономірності, слід визнати, що перехід до нового якісного стану правової культури не може супроводжуватися повною відмовою від попередніх правових надбань. У правових цінностях і традиціях сконцентровано позитивний досвід попередніх поколінь, який дозволяє суспільству обрати оптимальний шлях подальшого державно-правового розвитку.

Цілком очевидно, що питання права, його розвитку в сучасних умовах необхідно розглядати як невід’ємну складову частину сучасної правової культури. Остання охоплює ідею права, суть якої зводиться до того, що саме воно як узагальнююча міра свободи, рівності і справедливості у суспільстві повинно сприяти реальному втіленню людських ідеалів, пов’язаних з особистістю як найважливішою соціальною цінністю не тільки з точки зору національних, а й світових реалій.

Правову культуру, вважає В. С. Нерсесянц, можна умовно назвати «другою природою» («другою натурою»). Однак «друга природа» – не механічна прибудова до базової «першої природи», а культурна трансформація, культуризація і культивация всієї (єдиної) природи окремих людей і народів²⁴. Право – це продукт творчості людини, вираз її сутнісних сил, її «образ і подоба». Оскільки у праві втілюються сутнісні сили людини, то в ньому можуть бути виділені моменти, без яких людина як у певний спосіб влаштована істота жити не може²⁵.

Поняття «правова культура», яке відображає складний зміст реального соціального явища – права, на наш погляд, може розглядатись як на рівні особистості, коли акценти зміщуються в бік особистих якостей і властивостей індивіда, так і на рівні універсальних узагальнень, коли йдеться про правову культуру суспільства в цілому. Це широкий погляд на культуру як на категорію, що охоплює всі цінності, створені людством у процесі його духовної та матеріальної діяльності.

Теоретико-методологічний аналіз правової культури у сучасному суспільстві пов’язаний з урахуванням того, що право не є консервативною частиною духовної структури суспільства, воно є самостійним, дієвим первнем, який породжує процес позитивних соціальних змін. Конструювання правового простору є технологією соціального конструювання, воно сприяє не тільки змінам соціальних відносин і суспільної реальності, а й впливає на нові стандарти нормативної поведінки й взаємодії, породжуючи стереотипи сформованої правової культури²⁶.

Отже, досягнення суспільством такого стану розвитку, коли в ньому пануватиме правова культура, вимагає усвідомлення людьми значення ролі права у житті суспільства як однієї з найважливіших його культурних цінностей.

Правова культура внутрішньо динамічна, розвивається і вдосконалюється за власною логікою, за своїми внутрішніми законами завдяки її носіям

(суб'єктам), які, створюючи, розвиваючи і зберігаючи правові надбання, самі перебувають під їхнім впливом. Отже, правова культура характеризується створенням, утвердженням, зберіганням і трансляцією правових цінностей²⁷.

Характеризуючи правову культуру, зазначає Ю. М. Оборотов²⁸, слід підкреслити таку особливість, як відсутність єдиної правової культури для всіх народів та націй. Йдеться про розмаїття правових культур у сучасному світі, яке обґрунтовується такими аргументами: використанням поняття «національна правова культура», яка відображає специфіку правової культури одиничного; використанням поняття «правова культура локальної цивілізації», що відображає специфіку правової культури окремого; використанням поняття «правова культура світопорядку», яке відображає специфіку правової культури загального.

Аналізуючи процес буття правових культур, можна диференціювати їх на відкриті та закриті. Відкриті правові культури сприймають, трансформують та закріплюють у собі здобутки інших правових культур. Закриті правові культури досить складно вступають у діалог з іншими правовими культурами, обмежують сприйняття їхніх досягнень, конституують свою еволюційну парадигму як єдино вірну²⁹.

В. І. Співак зазначає³⁰, що належність того чи іншого суспільства до одного із цих типів правової культури визначається специфікою функціонування політико-правової системи даної країни, особливостями національного політичного режиму та своєрідністю правових традицій. Так, сучасним європейським демократіям, більшості країн СНД, у тому числі й Україні, притаманні відкриті правові культури, які у своєму розвитку взаємодіють з іншими правовими культурами, сприймаючи, опрацьовуючи і закріплюючи для себе надбання інших правових традицій, що в результаті обумовлює універсалізацію національних правових культур, поступове перетворення їх у демократичну правову культуру. Закриті правові культури більш складно вступають у діалог з іншими правовими традиціями, обмежують сприйняття досягнень інших правових культур і позиціонують власний правовий розвиток як єдино правильний і безпомилковий. Закриті правові культури характерні для країн ісламського світу, а також для більшості країн з авторитарним і тоталітарним політичними режимами.

Правова культура має свій зовнішній і внутрішній вираз. Йдеться про так звану зовнішню правову культуру (правові позиції та цінності населення) і внутрішню правову культуру, головний зміст якої становить професійна юридична діяльність та її результати³¹. Рівень розвитку правової культури зумовлений змістом внутрішньої правової культури, її спрямованістю і цілісністю.

Культури не можуть бути ізольовані одна від іншої. Явище акультурації – це руйнування замкнутості культур³². Культурно-історичний процес, відзначає Ж. Карбоньє³³, розвивається як взаємодія розрізнених локальних культур з одночасним формуванням культурної єдності людей. Сьогодні багато хто говорить про єдність світової культури, проте втрата національною культурою певних відмінностей під впливом акультурації не означає навіть у майбутньому втрати цілковитої відмінностей між культурами взагалі і правовими культура-

ми зокрема. Звичайно, сучасний світ не може існувати в умовах замкнутості правових культур. Відбуваються процеси правової акультурації, тобто руйнування, подолання цієї замкнутості, коли одна правова система може бути нібито пристосована до іншої.

У сучасному світі можна спостерігати активізацію процесів правової акультурації, тобто взаємодію та діалог правових культур. Акультурація може бути позитивною, результатом якої є утвердження відповідного демократичного правового інституту, і негативною, яка проявляється у виродженні або відмові від використання певного правового інституту. Глобальна правова акультурація детермінована істотні, глибинні зміни в національній правовій культурі³⁴.

Отже, перехід до нового рівня світоглядної культури третього тисячоліття є досить складним процесом. Починається він з групи людей, які є носіями нової світоглядної культури, що викликає в їхніх душах відповідний резонанс. В умовах поширення в суспільстві інших цінностей такий резонанс можливий саме в людей, в яких ці цінності мають високий духовний вимір, і при виникненні соціальної необхідності такі люди активізуються, відчуваючи моральну відповідальність за своє суспільство, державу³⁵.

В аспекті соціально-культурних властивостей правового простору важливо зазначити, що в умовах взаємної інтеграції правових систем сучасних держав може поступово складатися єдина правова культура в межах регіонів та континентів, а також створюватися правові підвалини для формування світового співтовариства.

Взаємовплив правових систем є постійним елементом в історії держав. Зокрема, правові системи європейських держав мають спільне коріння, що походить від християнської культури. Національні правові системи більшості європейських держав формувалися саме на основі християнського світосприйняття; релігійна єдність приводила до схожості правових систем; склалася спільність засадничих поглядів на державу, суспільство і право і, зокрема, загальна в суттєвих рисах правова культура.

Необхідність діалогу правових систем і правових культур, зазначає Х. Бехруз³⁶, обумовлена неминучістю співіснування сучасних цивілізацій, що з плином часу стає очевиднішим, враховуючи те, що замкнутість існування правових сімей та правових систем, що їх складають, призводить до застою, в результаті чого їх подальший розвиток ускладнюється багатьма проблемами, оскільки вони не відповідають потребам та інтересам сучасного суспільства. Вихід за межі національного бачення права, примат загальнолюдських цінностей в розвитку цивілізації та її правової складової стає головною вимогою в розвитку сучасного суспільства. Таким чином, сучасний світ характеризується зростаючою тенденцією до інтеграційних та глобалізаційних процесів шляхом взаємодії правових систем.

Отже, ідея єдиного світового цивілізаційного простору включає універсальний культурний фактор, той рівень розвитку країн, який потребує їх інтеграції у світове співтовариство. Однією з умов інтеграції в цивілізований простір є духовність суспільства, такий її стан, який робить панівними саме загальнолюдські цінності.

Держава має здійснювати свою діяльність з урахуванням культурного простору своєї країни, її традицій, звичаїв, навіть тоді, коли вони потребують певного коригування або коли існує необхідність відмовитись від них. Зокрема, економічні й соціальні відносини не існують поза культурним простором, зазначеним на особливостях національної культури, релігії, традиції.

1. *Онїщенко Н. М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми реалії, перспективи: Монографія / Відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. – К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2008. – С. 12. 2. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І. Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 9. 3. *Бачиний В. А.* Морально-правова філософія. – Х.: Консум, 2002. – С. 171. 4. *Шшико В. В.* Культурологічні аспекти правотворчості: Монографія. – Львів: Львівс. держ. ун-т внутрішніх справ, 2006. – С. 57. 5. *Сигалов К. Е.* Вектор права // Історія государства і права. – 2007. – № 6. – С. 6. 6. *Шайгородський Ю.* Суспільна мораль як система цінностей // Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: Зб. нормативних актів України / Уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2007. – С. 6–7. 7. *Абушенко В. Л.* Ценностные ориентации личности: проблемы формирования (социологический аспект). – Мн.: Наука, 1994. – С. 12–13. 8. *Бачиний В. А. Панов М. І.* Філософія права: Підруч. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 61. 9. *Селіванов В., Діденко Н.* Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 14. 10. *Гердер И.* Идея к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – С. 6–7. 11. *Костенко О. М.* Культура і закон – у протидії злу: Монографія. – К.: Атіка, 2008. – С. 33. 12. *Губерський Л.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – С. 57. 13. *Онїщенко Н. М.* Вказ. праця. – С. 14. 14. *Брюггер В.* Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. – Т. І. – Київ – Чернівці: Рута, 2003. – С. 141. 15. *Зайчук О. В., Онїщенко Н. М.* Середовище права та формування правових систем сучасності // Право України. – 2003. – № 12. – С. 37. 16. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: (Енциклопедичний курс): Підруч. – Харків: Еспада, 2006. – С. 247. 17. Загальна теорія держави і права: Підруч. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 159. 18. *Нерсесянц В. С.* Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов. – М.: Норма, 2002. – С. 416. 19. *Скакун О. Ф.* Вказ. праця. – С. 264–265. 20. *Малько А. В.* Стимулы и ограничения в праве: Монографія. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2005. – С. 53. 21. *Алексеев С. С.* Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 180. 22. *Алексеев С.* Теория права. – М.: БЕК, 1994. – С. 58. 23. *Яковюк І. В.* Правова культура як характеристика якісного стану правової системи // Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 649–650. 24. *Нерсесянц В. С.* Філософія права: Учеб. для вузов. – М.: НОРМА, 2001. – С. 43. 25. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монографія. – Харьков: Право, 2002. – С. 92. 26. *Скловский К. И.* Право и реальность // Общественные науки и современность. – 1998. – № 2. – С. 64. 27. *Яковюк І. В.* Вказ. праця. – С. 649. 28. *Оборотов Ю. Н.* Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права): Монографія. – Одесса: Юрид. літ., 2002. – С. 141–142. 29. Там само. – С. 142. 30. *Співак В. І.* Правова культура виборів в Україні: теорія і практика: Монографія / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2006. – С. 88. 31. Правова систе-

ма Нідерландов / Под ред. В. В. Бойцова, Л. В. Бойцовой. – М.: Легат, 1998. – С. 38–39. **32.** *Оборотов Ю. Н.* Вказ. праця. – С. 143. **33.** *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М.: Прогресс, 1986. – С. 199. **34.** *Співак В. І.* Вказ. праця. – С. 88. **35.** *Журавський В. С.* Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 174. **36.** *Бехруз Х.* Сравнительное правоведение: Учеб. для вузов. – О.: Феникс. – М.: ТрансЛит, 2008. – С. 128–129.